

ВОКАТИВНІ ІНТЕР'ЕКТИВИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті з'ясовано структурну організацію групи лексики прикликання та відгону свійських тварин і птахів у східноподільському ареалі, визначено типи інтер'ективів за словотворчою будовою, їх мотиваційні основи, шляхи поповнення лексико-семантичної групи.

Ключові слова: інтер'ективи, вокативні інтер'ективи, східноподільські говірки, інтер'ективація.

Невід'ємну складову тематичної групи тваринницької лексики становлять вокативні інтер'ективи – слова для прикликання та відгону свійських тварин і птахів, орієнтовані на встановлення певного контакту між людиною і твариною. Тому практично в кожному дослідженні, присвяченому системному вивченню лексики тваринництва в народній мові, принагідно згадуються чи системно розглядаються вокативні інтер'ективи (Див. праці Гриценка П. Ю., Дзензелівського Й. О., Карпової В. Л., Клепикової Г. П., Куриленка В. М., Пуйо Й. Ю., Шеремети Н. П. та ін.). Словам для прикликання та відгону свійських тварин і птахів в українській мові спеціально відведені карти Атласу української мови [1]. Спостереження над особливостями слів, якими кличуть та відганяють свійських тварин викладено в працях Й. Ю. Пуйо [5]. та Н. П. Прилипко [4]. Мовознавці зауважують, що такі слова належать до найдавнішого лексичного складу мови, зберігають елементи індоєвропейського і спільнослов'янського словникового фонду, характеризуються лексичною спільністю в багатьох мовах [6, 430].

Вокативні інтер'ективи у східноподільських говірках, які знаходяться на території західних районів Черкащини, північно-західних Кіровоградщини, східних Вінниччини, залишалися поза увагою дослідників. У статті за мету

поставлено з'ясувати структурну організацію групи лексики для прикликання та відгону свійських тварин і птахів у східноподільському ареалі, визначити типи інтер'єктивів за словотворчою будовою, їх мотиваційні основи, визначити шляхи поповнення лексико-семантичної групи.

Вигуки виявляють значну здиференційованість у кожній говірці відповідно до біологічного роду, віку, зрідка, статі тварин. Крім вокативних інтер'єктивів, для прикликання чи відгону тварин і птахів мовці послуговуються імперативними, категоріальне значення яких реалізується в конкретних значеннях наказу, спонукання, вимоги, заклику, оклику. Такі інтер'єктиви у говірках є багатозначними: *гаї́да* 'заклик, спонукання іти куди-небудь' (СУМ, II, 16), 'вигук, яким відганяють тварин'; *гоу́* 'бажання повернути чию-небудь увагу' (СУМ, II, 97), 'вигук, яким кличуть овець і ягнят'; *с'тон, ст'їй* 'команда припинення руху, роботи' (СУМ, IX, 729), 'вигук, щоб зупинити коней' та ін.

Мотиваційною основою для творення вокативних інтер'єктивів часто є апелювати на позначення тварин. Мовознавці зазначають, що «вигуки виникли шляхом інтер'єктивації особливої кличної форми від назв тварин і птахів, яка утворилася шляхом відсікання початкової форми іменників» [4, 172]. У східноподільських говірках такий спосіб творення характерний для вигуків, якими кличуть: а) качок: *вут'* – ¹*утка*, ¹*вутка*; *ка'ч'і-ка'ч'і* 'качка'; б) гусей: *гу'с'у, гус'*, ¹*гус'і-гус'і* – ¹*гуска* 'гуска'; в) курей: *ц'іна, ц'іна-ц'іна, ц'ін-ц'ін, цип-цип, ц'ін-ц'ін-ц'ін, цип-цип-цип* – *цип'л'а* 'курча'; г) кіз: ¹*кіз'і, ко'з'у, коз', ку'з'у, ку'з'у-ку'з'у, ко'з'у-ко'з'у-ко'з'у* 'коза', *цап-цап* – *цап* 'цап, самець кози'; г) овець: *бир-бир* – ¹*бирка* 'вівця'; д) свиней: *л'ох-л'ох* – ¹*лоха* 'самка кабана'; е) поросят: *л'ош-л'ош* – ¹*лошка* 'молода свинка', *па'ц'у* – *па'ц'ук* 'дуже маленьке поросятко'; відганяють свиней чи поросят: *чу, чух* – *чушка* 'свиня'.

Інколи основою для утворення вигуків є назви тварин, характерні для дитячого мовлення: ¹*мин'а-мин'а* 'вигук, яким кличуть телят', *мин'* 'вигук, яким кличуть биків', *мин'-мин'*; *мин'-мин'-мин'* 'вигук, яким кличуть телят, биків, корів' – *мин'а* 'корова'; *мон'-мон'* 'вигук, яким кличуть телят' – ¹*мон'ка* 'молоко'; *ц'у-ц'у* 'вигук, яким кличуть цуценят' – *ц'уц'а* 'собака'.

Значна кількість вигуків утворена на базі звуконаслідувань тварин та птахів: *дун'-дун'*, *дун'-дун'-дун'* 'вигук, яким кличуть індиків'; *кас'-кас'*, *'мас'у-¹мас'у* 'вигук, яким кличуть каченят чи качок'; *кв'і-кв'і*, *хро-хро-хро*, *хр'у-хр'у* 'вигук, яким кличуть поросят'; *т'у-т'у*, *т'у-т'у-т'у* 'вигук, яким кличуть курей і курчат'; *п'іс'-п'іс'*, *пс'-пс'-пс'*, *с'-с'-с'* 'вигук, яким кличуть цуценят'; *ге-ге-ге* 'вигук, яким кличуть гусей'; *гол'-гол'* 'вигук, яким кличуть індиків'; *ц'-ц'* 'вигук, яким кличуть цуценят'; *ц'-ц'-ц'* 'вигук, яким кличуть поросят'.

За будовою вигуки поділяємо на прості, складні і складені. Прості вигуки, як правило, односкладові одиниці: *гаї* 'вигук, яким відганяють хижих птахів'; *ййо* 'вигук поганяти коней прямо', 'вигук, яким відганяють лоша'; *ман'* 'вигук, яким кличуть телят, корів, биків'; *коц'* 'вигук, яким кличуть свиней'; *кос'* 'вигук, яким кличуть коней'; *гу'ча*, *'гучу* 'вигуки, якими цькують собак'; *гоў* 'вигук, яким кличуть овець'; *'гил'а* 'вигук, яким відганяють гусей, качок, курей'; *'гила* 'вигук, яким відганяють гусей і гусенят'; *'гелу* 'вигук, яким відганяють биків'; *гет'* 'вигук відгону тварин і птахів' та інші.

До простих також відносимо дво- чи трискладові префіксальні вигуки. Більшість репрезентантів цієї групи – це вигуки відгону тварин та птахів, утворені шляхом приєднання афікса *а-* чи *ані-* до твірної основи, якою є

а) вигуки, якими кличуть цю ж тварину: *вут'* 'вигук, яким кличуть качок' – *а'вут'* 'вигук, яким відганяють каченят і качок'; *гус'* 'вигук, яким відганяють гусенят і гусенят' – *а'гус'* 'вигук, яким відганяють гусей чи гусенят'; *гу'с'у* 'вигук, яким кличуть гусенят' – *а'гус'а* 'вигук, яким відганяють гусей'; *ку'з'у* 'вигук, яким кличуть козу' – *ан'і'куз'* 'вигук, яким відганяють козенят'; *мас'*, *мас'-мас'*, *мас'-мас'-мас'* 'вигук, яким кличуть каченят і качок' – *а'мас'а*, *а'мас'* 'вигук, яким відганяють каченят чи качок'; *тр'ін-тр'ін* 'вигук, яким кличуть кроля' – *ат'р'ін* 'вигук, яким відганяють кроля'; *баз'* 'вигук, яким кличуть козенят'; 'вигук, яким кличуть овець' – *а'баз'* 'вигук, яким відганяють козу чи козенят'; 'вигук, яким відганяють ягнят та овець'; *трус'* 'вигук, яким кличуть кроля' – *ат'рус'* 'вигук, яким відганяють кроля'; *чу-чу* 'вигук, яким кличуть свиней чи поросят, кроля, телят' – *а'чу*, *а'ц'у*, *а'ч'у* 'вигуки, якими

відганяють поросят, свиней, цуценят’;

б) вигуки відгону: *киш* ‘вигук, яким відганяють курей, курчат, гусей, гусенят, качок, каченят, хижих птахів, голубів, кроля’; *1киша* ‘вигук, яким відганяють курей, курчат, голубів, хижих птахів’; *киш-киш* ‘вигук, яким відганяють курей, курчат, хижих птахів’; *киш-киш* ‘вигук, яким відганяють качок’ – *а1кушч* ‘вигук, яким відганяють лоша’; *а1киша* ‘вигук, яким відганяють курей, курчат’; *акиш* ‘вигук, яким відганяють курей’; *а1киш* ‘вигук, яким відганяють голубів’; *1лучки-1лучки, луч-луч* ‘вигук, яким відганяють телят’; *1луча* ‘вигук, яким відганяють биків та телят’; ‘вигук, яким відганяють ягнят’; ‘вигук, яким відганяють лоша’; *1лучки* ‘вигук, яким цькують собак’; ‘вигук, яким відганяють телят’; *луч* ‘вигук, яким відганяють телят, биків корів’ – *а1лучки, а1лушки* ‘вигуки, якими відганяють телят’; *а1луч, алуч-1луч* ‘вигуки, якими відганяють телят, биків’; *ч1п* ‘вигук, яким відганяють собак чи цуценят’; ‘вигук, яким цькують собак’ – *а1ч1п* ‘вигук, яким відганяють цуценят, собак’; *геї-геї* – *а1геї* ‘вигуки, якими відганяють свиней, ягнят, телят, лоша, качок, гусей; завертають корів’; *1ц1ба, 1ц1бах 1ц1ба-1ц1ба, 1ц1бе-1ц1бе* – *а-ц1п, а1т1ба, а1ц1ба* ‘вигуки, якими цькують і відганяють цуценят, собак’; *бир* – *а1бир* ‘вигуки, якими відганяють овець чи ягнят’.

Найбільш у говірках репрезентовано складні вигуки, яким властива частова або повна редуплікація. Повні редуплікати утворені шляхом

а) повторення основи двічі: *гус’-гус’* ‘вигук, яким кличуть гусенят’, *ки1з’у-ки1з’у* ‘вигук, яким кличуть козу’; *к1із-к1із, ко1з’у-ко1з’у, куз’-куз’* ‘вигук, яким кличуть козенят та козу’; *к1іс’і-к1іс’і, коз’-коз’* ‘вигук, яким кличуть козу’; *ку1ц’у-ку1ц’у* ‘вигук, яким кличуть свиней чи поросят’; *ку1ц’у-ку1ц’а, ку1ц’у-ку1чу, ку1ц’а-ку1ц’а* ‘вигук, яким кличуть поросят’; *пац’-пац’* ‘вигук, якими кличуть свиней’; *ба1зон’-ба1зон’* ‘вигук, яким кличуть козенят’; *баз’-баз’* ‘вигук, яким кличуть козенят та козу’; ‘вигук, яким кличуть ягнят та овець’; *ба1з’он’-ба1з’он’* ‘вигук, яким кличуть козу’; *бир-бир* ‘вигук, яким кличуть ягнят чи овець’; *вус’-вус’* ‘вигук, яким відганяють качок’; *ге-ге* ‘вигук, яким відганяють биків’; *ба1з’у-ба1з’у* ‘вигук, яким кличуть ягнят чи овець’; ‘вигук, яким кличуть козу’;

гус'і-гус'і ‘вигук, яким кличуть гусей’; *вут'-вут'* ‘вигук, яким кличуть качок’; ‘вигук, яким кличуть гусей’. Спостережено, повторення основи двічі відбувається у двоскладовому вигукові з наголосом на першому складі: *'гус'у-гус'у* ‘вигук, яким кличуть гусей’; *гус'у-гус'а* ‘вигук, яким кличуть гусенят’; *'пац'а-пац'а* ‘вигук, яким кличуть поросят’. До цієї групи вигуків відносимо вигуки, утворені повторенням суфіксальних основ: *'гус'ін'ки-гус'ін'ки* ‘вигук, яким кличуть гусенят’; *'с'ус'ун'ки-с'ус'ун'ки* ‘вигук, яким кличуть каченят чи гусенят’; *'пул'ки-пул'ки* ‘вигук, яким кличуть каченят’;

б) повторення основи три і більше разів: *гус'у-гус'у-гус'у* ‘вигук, яким кличуть гусей’; *гус'-гус'-гус'* ‘вигук, яким кличуть гусей і гусенят’; *коз'-коз'-коз'* ‘вигук, яким кличуть козенят’; *ку'ц'у-ку'ц'у-ку'ц'у* ‘вигук, яким кличуть поросят’; *куц'-куц'-куц'* ‘вигук, яким кличуть свиней чи поросят’; *ко'з'у-ко'з'у-ко'з'у* ‘вигук, яким кличуть козу’; *ба'з'у-ба'з'у-ба'з'у*, *бас'-бас'-бас'* ‘вигук, яким кличуть ягнят’; *бар-бар-бар* ‘вигук, яким кличуть овець’; *бу'з'у-бу'з'у-бу'з'у* ‘вигук, яким кличуть козенят’; *ваз'-ваз'-ваз'* ‘вигук, яким кличуть козу’; *вут'-вут'-вут'* ‘вигук, яким кличуть каченят чи качок’.

Як правило, редуплікати утворюються шляхом повторення основи з такою ж семантикою: *тас' – тас'-тас'*, *тас'-тас'-тас'* ‘вигуки, яким кличуть каченят і качок’; *трус' – трус'-трус'* ‘вигуки, якими кличуть кроля’, але відзначено випадки енантіосемії, коли твірна основа має протилежну семантику: *бир' – бир-бир*, *бир-бир-бир* ‘вигуки, якими кличуть ягнят чи овець’; *бр-бр* ‘вигук, яким відганяють ягнят чи овець’ – *бр-бр-бр* ‘вигук, яким кличуть овець’.

Чаткові редуплікати утворені повторенням усіченої основи: *ут'у-т'у* ‘вигук, яким кличуть каченят’; *гу'л'у-л'у* ‘вигук, яким кличуть голубів’; *гус'у-с'у*, *гус'-с'у-с'у* ‘вигуки, якими кличуть гусенят’; *гус'у-с'у-с'у*; *гус'у-у'с'у*, *у'с'у-с'у* ‘вигук, яким кличуть гусей і гусенят’; *'гуча-гуч*, *'гучу-гуч*, *лу'з'а-луз'* ‘вигуки, якими цькують собак’; *ку'да-куд'* ‘вигук, яким відганяють телят’; *нах-на* ‘вигук, яким кличуть собак’; *'ципа-цип* ‘вигук, яким кличуть курей’.

Складені вигуки мовці утворюють поєднанням кількох слів – простих та

складних вигуків: *а'ну / баз'* 'вигук, яким відганяють козу', 'вигук, яким відганяють ягнят'; *а'ну / геї* 'вигук, яким відганяють биків', 'вигук, яким завертають корів'; *а'ну / гет'* 'вигук, яким відганяють гусей', 'вигук, яким відганяють телят'; *гаїда / геї* 'вигук, яким відганяють телят'; *га'т'.а / но* 'вигук, яким відганяють коней'; *га'т'а-но-га'т'а* 'поганяти коней прямо'; *ман'-ман', на ...* 'вигук, яким кличуть корів'; *на-на / ман'-ман', на-на / мин'-мин'* 'вигук, яким кличуть телят'; *акос' / гаїда ўже* 'вигук, яким відганяють коней'.

У східноподільських говірках відзначено величезну кількість фонетичних, словотворчих, акцентуаційних варіантів, які можуть вживатися навіть в одній говірці: *бир, бр-бр*, 'вигуки, якими відганяють ягнят'; *т'ін'і-т'ін'і, т'ін-т'ін-т'ін*; *ц'ан-ц'ан, ц'ана-ц'ана, ц'ан-ц'ан-ц'ан* 'вигуки, якими кличуть курчат'; *с'ц'о, с'ц'о-с'ц'о, сц'оў-сц'оў, с'ц'ос'-с'ц'ос', сц'о-сц'о-сц'о, сц'ос'-сц'ос'-сц'ос'* 'вигуки, якими кличуть коней і лошат'; *соб'і, со'бе-со'бе* 'вигуки, щоб повернути коня вліво'; *ц'іба, ц'ібах ц'іба-ц'іба, ц'ібе-ц'ібе, а-ц'ін, а'т'іба, а'ц'іба* 'вигуки, якими цькують і відганяють цуценят'. На думку Прилипко Н., таке явище можна пояснити тим, що «з втратою лексичного значення вигуків послаблюється роль фонем, руйнуються опозиції в цих словах» [4, 173]. Інколи від довжини слова залежить його семантична структура. Так, слово *гиш* у східноподільських говірках використовують мовці для відгону курей, курчат, качок, гусенят, голубів та хижих птахів. Вигуком *г'иша* відганяють лише гусей.

Утратою первісного лексичного значення пояснимо вживання одного і того ж вигука для підкликання чи відгону різних тварин (*а'но* 'вигук, яким відганяють коней'; 'вигук, яким відганяють цуценят'; *баз'* 'вигук, яким кличуть козенят', 'вигук, яким кличуть овець'; *а'куш* 'вигук, яким відганяють коней', 'вигук, яким відганяють ягнят чи овець'; *гул'-гул'* 'вигук, яким кличуть голубів', 'вигук, яким кличуть каченят і качок'; *ку'т'у-ку'т'у* 'вигук, яким кличуть свиней чи поросят', 'вигук, яким кличуть цуценят'; *куш* 'вигук, яким відганяють коней', 'вигук, яким відганяють овець', 'вигук, яким відганяють ягнят', 'вигук, яким відганяють козенят', 'вигук, яким відганяють курчат'; *ц'ун'-ц'ун'* 'вигук, яким кличуть коней і лошат', 'вигук, яким кличуть свиней чи

поросят'; 'вигук, яким відганяють поросят'; *с'у-с'у-с'у* 'вигук, яким кличуть каченят і качок', 'вигук, яким кличуть голубів', 'вигук, яким кличуть гусей і гусенят'; *у'с'у-у'с'у* 'вигук, яким кличуть гусей чи гусенят, вигук, яким кличуть каченят') та підкликання і відгону однієї і тієї тварини: *трус'* 'вигук, яким відганяють кроля' і 'вигук, яким кличуть кроля'; *ц'ун'-ц'ун'* 'вигук, яким кличуть свиней чи поросят' і 'вигук, яким відганяють поросят'; *чу-чу-чу* 'вигук, яким відганяють поросят' і 'вигук, яким кличуть поросят'. Диференційною ознакою вигуків підкликання та відганяння тварин і птахів є інтонація. Для вигуків, якими підкликають тварин чи птахів, характерна наспівна вимова, протяжність. Такі вигуки утворюються шляхом редуплікації, повної чи часткової, для них характерні суфікси пестливості.

Інтер'єктиви часто виступають базою для творення похідних слів: *гул'* 'вигук, яким відганяють голубів' – *гул'кати* 'кликати голубів, гусей', 'видавати характерні звуки (про індиків)'; *нул'-нул'* 'вигук, яким кличуть каченят, гусенят' – *нул'кати* 'кликати каченят, гусенят'; 'видавати характерні звуки, кричати (про індиків)'; *те-те-те* 'вигук, яким кличуть гусей' – *тегати*, *гегати*, *текати* 'тегати, видавати характерні звуки (про гусей)'; *ках-ках* – 'вигук, яким кличуть качок' – *кахкати* 'кахкати, видавати короткі, уривчасті звуки «ках-ках» (про качок)'.

Лексичний склад інтер'єктивів, використовуваних для відгону свійських тварин і птахів, поповнюється за рахунок переходу в інтер'єктиви слів інших лексико-граматичних розрядів. Більшість таких слів є вигуками віддієслівного походження: *ўз'ат'* 'вигук, яким цькують собак', *ку'ди п'иш'ло*, *ку'да п'ишоў*, *гет' п'ишоў* 'вигуки, якими відганяють биків', *ку'д(а)и п'иш'ла* 'вигук, яким завертають корів', *гет' і'ди* 'вигук, яким відганяють козу', *па(о)иш'ла вон* 'вигук, яким відганяють собак', *п'иш'ла гет'* 'вигук, яким відганяють козу', *п'иш'ла / пуш'ла* 'вигук, яким відганяють корів, коней, лошат, козу, овець, качок, цуценят, собак', *п'иш'ли* 'вигук, яким відганяють козенят', *п'ишоў ци'бе* 'вигук, яким відганяють биків' та ін. Крім того, у досліджуваних говірках для відгону тварин і птахів мовці використовують вигукові стійкі словосполучення

фразеологічного типу: *шоб ви¹виказилис'а* 'вигук, яким відганяють курей', *здох би ти* 'вигук, яким відганяють собак', *здохло б ти* 'вигук, яким відганяють качок'.

Отже, аналізована група лексики, будучи однією із складових лексики тваринництва – давньої за походженням, несе в собі свідчення про історію та матеріальну культуру українського народу. Вигуки для прикликання та відгону тварин і птахів є відносно стабільною групою, для якої характерні явища синонімії, полісемії, енантіосемії. Інколи індикатором семантики вокативних інтер'єктивів служить інтонація. Мотиваційною основою для творення вигуків, якими кличуть або відганяють тварин, є загальнонародні назви тварин, назви тварин, характерні для дитячого мовлення, звуконаслідування тварин та птахів. Поповнення групи відбувається за рахунок утворення на базі простих вигуків складних і складених та шляхом інтер'єктивації слів інших лексико-граматичних розрядів та вигуківих стійких словосполучень фразеологічного типу.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови. В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1984 – 2001.
2. Горпинич В.О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
3. Гриценко П. Ю. Тваринницька лексика українських західностепових говірок. Питання організації тематичної групи / П.Ю. Гриценко // Структура українських говорів. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 142 – 170.
4. Прилипко Н. П. Особливості слів, якими кличуть та відганяють свійських тварин / Н. П. Прилипко // Структура українських говорів. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 171 – 175.
5. Пуйо Й. Ю. Спостереження над вигуками і вигуківими словами українських говорів району Карпат / Й. Ю. Пуйо // Тези доповідей XIV Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наукова думка, 1977. – С

125 -126.

6. Словник української мови: В.11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.
7. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2020. – 439 с.

Джерела

СУМ – Словник української мови : В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

The article deals with the structural organization of the group of words meaning invocation and pasturing of domestic animals and poultry on the territory of Eastern Podillya, the types of interjections according to their derivational structure, their motivational stems, the ways of completion of the lexical-semantic group are defined.

Keywords: interjections, vocative interjections, Eastern Podillya dialects, interjection.